

**Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
№ 1082. Серія «ПРАВО». Випуск № 16, 2013 рік**

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ НАУКИ

УДК 343.001(091)

**ІСТОРИЧНІ Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЇ
ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НАУК**

Пчолкін В. Д.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
ФПМК Харківського національного університету
внутрішніх справ

Федосова О. В.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник НДІ
з проблем протидії злочинності ННПФПКМ
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: Розглянуто історичні й теоретико-методологічні аспекти інтеграції та диференціації кримінально-правових наук, погляди науковців на процеси становлення та розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності та її місце і роль у боротьбі зі злочинністю, напрями удосконалення її процесуальної регламентації в ході реформування кримінально-процесуального законодавства України.

Ключові слова: інтеграція, диференціація, кримінально-правові науки, оперативно-розшукова діяльність, кримінально-процесуальне законодавство.

Аннотация: Рассмотрены исторические и теоретико-методологические аспекты интеграции и дифференциации уголовно-правовых наук, взгляды ученых на процессы становления и развития теории оперативно-розыскной деятельности и ее место и роль в борьбе с преступностью, направления совершенствования ее процессуальной регламентации в ходе реформирования уголовно-процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: интеграция, дифференциация, уголовно-правовые науки, оперативно-розыскная деятельность, уголовно-процессуальное законодательство.

Annotation: The article examines historical, theoretical and methodological aspects of integration and differentiation of criminal law sciences, scientists' approaches to the processes of formation and development of the operative investigative activities' theory and its place and significance to the counteraction of crimes, ways to improve its procedural regulation in the framework of criminal procedural legislation reform in Ukraine.

Key words: integration, differentiation, criminal law sciences, operative investigative activity, criminal procedural legislation.

Останнім часом у наукових дослідженнях приділяється значна увага проблемам інтеграції та диференціації кримінально-правових наук. За сучасних умов значним каталізатором цих процесів став новий КПК України, який створив нову парадигму застосування оперативно-розшукової діяльності у кримінально-процесуальному доказуванні [1]. До найбільш істотних новел прийнятого кодексу, на нашу думку, слід віднести розширення можливостей використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі та визначення нових підходів отримання та оцінки доказів у кримінальному провадженні. Зростання латентної злочинності обумовило розвиток специфічної системи наукових знань, предметом дослідження яких стали переважно негласні методи і засоби, що застосовуються оперативними та слідчими підрозділами правоохоронних органів у процесі виявлення та розслідування злочинів. А це призвело до формування самостійної галузі наукового знання – теорії оперативно-розшукової діяльності. Наукове обґрунтування і теоретичні дослідження її проблем через їх закритість у різних державах проводилися по-різному (у більшості випадків – автономно у традиційних рамках кримінально-правових,

кримінально-процесуальних, криміналістичних та інших галузей знань. Тому кримінальний процес, криміналістика і теорія оперативно-розшукової діяльності є найбільш близькими з теоретичного і практичного погляду юридичними науками. Багато спільного і в історії їх розвитку, тактиці й методиці проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Окремі аспекти інтеграції та диференціації кримінально-правових наук і історії їх розвитку розглядалися у наукових роботах фахівців з криміналістики, кримінального процесу та теорії оперативно-розшукової діяльності, серед яких такі відомі вчені, як О. М. Бандурка, Р. С. Белкін, Б. Є. Богданов, І. Ф. Герасимов, Д. В. Гребельський, Ю. М. Грошевий, В. І. Громов, Е. О. Дідоренко, І. О. Клімов, І. П. Козаченко, О. Н. Колесніченко, В. П. Колмаков, А. Г. Лекарь, В. А. Лукашов, В. І. Попов, Б. Г. Разовський, Г. К. Синілов, І. М. Якімов та ін. Важливі загальнотеоретичні проблеми оперативно-розшукової діяльності фахівці у галузях криміналістичної та кримінально-правової теорії намагалися розкрити у відкритій літературі, що значно ускладнювало конкретний виклад сутності цих проблем, особливо, якщо мова йшла про негласні сили, засоби і методи боротьби зі злочинністю. Довгий час значна частина криміналістів вважали

оперативно-розшукову діяльність та її теорію частиною криміналістики. Ця думка була панівною і мала для цього підстави доти, доки нова спеціальна науково-навчальна дисципліна «Теорія оперативно-розшукової діяльності» не стала самостійною.

Мета публікації полягає у необхідності розгляду історичних та теоретико-методологічних аспектів інтеграції й диференціації наук кримінально-правового циклу, наведення поглядів науковців на процеси становлення і розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності та її місце і роль у боротьбі зі злочинністю, а також аналізі сучасних тенденцій удосконалення її процесуальної регламентації під час реформування кримінально-процесуального законодавства України.

Ця стаття є запрошенням науковців і практиків до дискусії щодо ролі й місця оперативно-розшукової діяльності у боротьбі зі злочинністю за сучасних умов, шляхів удосконалення правового регулювання механізму реалізації оперативно-розшукової функції в ході впровадження у життя положень нового Кримінального процесуального кодексу України.

Предмет, система і зміст будь-якої науки більш усвідомлено сприймаються, якщо одночасно вивчається і її історія. Своє становлення теорія оперативно-розшукової діяльності пройшла на теоретичній і практичній базі криміналістики. Про це свідчить її багатовікова історія. Ще у 20-х рр. минулого століття у серії теоретичних статей професора юридичного факультету МДУ, відомого криміналіста І. М. Якімова, які охоплювалися узагальнюючою назвою «Сучасне розшукове мистецтво», вперше говориться про наукові передумови «теорії розшукового мистецтва». На думку вченого, «розшукове мистецтво повинно бути віднесене до числа найтяжчих мистецтв, тому що воно своїм об'єктом має не мертвий матеріал..., а людину. У цьому сенсі воно ближче до військового мистецтва, тому що і те й інше спирається на знання психології як окремої людської особи, так і мас. Як будь-яке мистецтво, пошукове мистецтво має свою теорію... (виділення наше – В. П.). На думку І. М. Якімова, передумовами теорії розшукового мистецтва є: 1) наука кримінального права, саме та її галузь, яка називається криміналістикою (криміналістична техніка і криміналістична тактика); 2) знання сучасної злочинності та злочинного середовища; 3) особисті якості та властивості, необхідні для особи, яка бажає вивчити це мистецтво» [2].

До числа окремих криміналістичних теорій відноситься криміналістичне вчення про розшук. І. М. Якімов, В. І. Громов та інші радянські довоєнні автори стверджували, що існують гласні й негласні форми застосування даних криміналістики, і що негласний розшук є частиною єдиної діяльності з розкриття й розслідування злочинів. Тому вони справедливо вважали, що прийоми і методи криміналістики повинні бути не тільки засобами розслідування, але й оперативно-розшукової діяльності. І. М. Якімов велику увагу приділяв тактиці й методиці проведення оперативно-розшукової діяльності. Він стверджував, що розшук повинен здійснюватися як гласними, так і негласними засобами [3, с. 168].

Аналогічно трактував розшук В. І. Громов, який вважав його не тільки складовою частиною дізнання, а й окремим самостійним актом цього дізнання, з притаманними йому особливими прийомами розслідування: негласним розшуком, стеженням і спостереженням [4, с. 20–21].

Початок фундаментальної теоретичної розробки питань розшукової діяльності поклав В. І. Попов. На його думку, розшукова діяльність, що здійснюється з метою розкриття злочинів, має самостійний характер. Це комплекс оперативно-розшукових заходів, що вживаються до і після порушення кримінальної справи. У широкому сенсі – це частина оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється в допомогу слідству. В. І. Попов ставив знак рівності між поняттями розшукової та оперативно-розшукової діяльності, вважаючи, що розшук природно переплітається зі слідчими діями, але не дублює їх, здійснюється за допомогою спеціальних розшукових прийомів оперативними працівниками органів дізнання [5].

У роботах наступних поколінь криміналістів – Р. С. Белкіна, І. Ф. Герасимова, О. Н. Колесніченко та ін. – також розроблялися окремі питання, спрямовані на вдосконалення тактико-методологічної й технічної основи оперативно-розшукової діяльності як негласної частини криміналістики. Зокрема, Р. С. Белкін стверджував, що кримінально-процесуальна та оперативно-розшукова діяльність базуються на загальній науковій основі й цією основою служить криміналістика [6, с. 203].

Так, В. П. Колмаков і О. Н. Колесніченко, визначаючи предмет слідчої тактики, відносять до нього, зокрема, прийоми і методи проведення не тільки слідчих дій, але й оперативно-розшукових заходів [7]. У наступних роботах інших відомих криміналістів так чи інакше досліджувалися теоретичні проблеми оперативно-розшукової діяльності. Наприклад, А. І. Вінберг, розглядаючи оперативно-розшукову діяльність у межах предмета криміналістики, не тільки розкрив її щільний зв'язок із тактикою і методикою розслідування, але й показав самостійність цих двох напрямів боротьби зі злочинністю. Надалі він підкреслював, що в оперативно-розшуковій роботі деякі криміналістичні та спеціальні оперативні засоби і методи застосовуються для непроцесуальних дій з метою попередження злочинів, виявлення фактичних даних, що можуть у процесі досудового слідства бути використані як докази, сприяти встановленню і розшуку злочинця. Підкреслювалося взаємне збагачення тактики і методики розслідування злочинів і оперативно-розшукової роботи [8].

З 1958 р. ст. 29 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік і прийняті невдовзі КПК союзних республік уперше визнають оперативно-розшукову діяльність органів дізнання державною функцією у боротьбі зі злочинністю. Саме в ці роки відновилися теоретичні дослідження з проблем оперативно-розшукової діяльності. Багато науковців почали визначати її місце у системі наукових знань. Численні дослідження вчених послужили основою для диференціації наукових знань, а також серйозним обґрунтуванням необхідності визначення свого предмета і виділення

теорії оперативно-розшукової діяльності у самостійну наукову галузь.

Особливий внесок у становлення і розвиток теорії оперативно-розшукової діяльності внесли її засновники А. Г. Лекарь, Д. В. Гребельський, В. А. Лукашов, Б. Є. Богданов, І. О. Клімов, Г. К. Синілов, І. П. Козаченко та ін. Теоретичні дослідження цих вчених проклали шлях створенню основних рис і особливостей наукової методології теорії оперативно-розшукової діяльності. У результаті проведених у різних наукових колективах досліджень отримали фундаментальну розробку чимало важливих і принципових питань цієї галузі знань. На науковій основі були розроблені та запропоновані визначення об'єкта, предмета, методів і форм оперативно-розшукової діяльності, сформульовані найважливіші вихідні положення оперативної роботи, основи загальної та спеціальної методики і тактики виявлення, попередження і розкриття злочинів, а також інших напрямів цієї діяльності. Під час накопичення матеріалів, узагальнення емпіричних даних і теоретичного осмислення фактів формувалися відповідні наукові поняття, склалися уявлення щодо основних методологічних питань теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі наукових знань.

Найважливішим внеском до цього процесу стали фундаментальні праці професора А. Г. Лекаря, який у своїх роботах здійснив дослідження широкого кола теоретичних проблем оперативно-розшукової діяльності [9, с. 17].

Необхідно відзначити, що засновники теорії оперативно-розшукової діяльності в питанні визначення її сутності та змісту акцентували увагу на тому, що вона має не тільки суто практичний, прикладний характер, а й потребує теоретичного узагальнення. За твердженням Д. В. Гребельського, оперативно-розшукова діяльність є науково обґрунтованою системою розвідувально-пошукових заходів, що здійснюються спеціально уповноваженими на те підрозділами і посадовими особами переважно негласними засобами і методами з метою ефективної боротьби зі злочинністю [10, с. 33].

У середині 70-х рр. минулого століття в роботах В. А. Лукашова були сформульовані положення, згідно з якими у зміст оперативно-розшукової діяльності входили не тільки система гласних і негласних оперативно-розшукових заходів, а й заходи організаційно-управлінського та організаційно-тактичного характеру [11, с. 23].

У 1975 р. Г. К. Синіловим була видана перша монографія, присвячена дослідженню предмета, методів і системи теорії оперативно-розшукової діяльності [12], що цілком можна вважати датою народження самостійної галузі юридичної науки. Такий висновок одержав визнання і підтвердження видатного криміналіста, професора Р. С. Белкіна.

У наступному десятилітті теорія оперативно-розшукової діяльності активно розвивалася як єдина самостійна наука. У цей період були проведені комплексні дослідження практики застосування оперативно-розшукових засобів і методів у боротьбі з груповою і рецидивною злочинністю; ефективності основних форм оперативно-розшукової діяльності;

була розроблена і впроваджена як експеримент ІПС оперативно-розшукового призначення. Відбувалося активне узагальнення емпіричного матеріалу в багатьох докторських і кандидатських дисертаціях, монографіях.

У 90-ті рр. минулого сторіччя, базуючись на новій концептуальній основі, що розроблювалась із врахуванням політичних і соціально-економічних перетворень, еволюції криміногенної ситуації, наукові колективи країн СНД знову активізували свою функцію теоретичного і методичного забезпечення оперативно-розшукової практики боротьби зі злочинністю, зміцнення і розвитку методологічної основи теорії оперативно-розшукової діяльності.

У цей період засновником української наукової школи оперативно-розшукової діяльності став відомий український вчений І. П. Козаченко, який дотримувався поглядів, що оперативно-розшукова діяльність це галузь юридичної науки, предметом вивчення якої є правове регулювання організації та здійснення оперативного розшуку в інтересах кримінального судочинства, безпеки суспільства і держави [13, 14, с. 821–826].

З розробкою і прийняттям серії законів у межах національних законодавств держав СНД, що регламентують легітимність оперативно-розшукової функції у боротьбі зі злочинністю, її становище як самостійної галузі знань зміцнилося. Ця специфічна сфера діяльності правоохоронних органів отримала державно-правовий статус. Визнання оперативно-розшукової діяльності окремим видом діяльності у боротьбі зі злочинністю ствердило уявлення про самостійний і суто специфічний характер оперативно-розшукової функції, відмінний від адміністративно-правової, кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої функції.

Для всіх науковців і практиків, які займаються дослідженням теорії оперативно-розшукової діяльності, вже безперечним став той факт, що вона являє собою окрему галузь наукового знання. За визначенням І. О. Клімова і Г. К. Синілова, теорія оперативно-розшукової діяльності – це наука, що досліджує закономірності механізму вчинення злочинів і протидії кримінального середовища, виникнення інформації про злочин і його учасників, збирання, оцінки та використання фактичних даних про них, яка розробляє правові, організаційні, методичні й тактичні основи з ефективного застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі зі злочинністю [15, с. 35].

Подальші наукові розробки вчених підтвердили, що ця діяльність обумовлена потребами боротьби зі злочинністю і є системою пошукових, розвідувальних (контррозвідувальних) заходів, які здійснюються відповідно до вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів, з метою своєчасного запобігання, виявлення, швидкого і повного розкриття злочинів і пошуку осіб, які їх вчинили, а також осіб, які ухиляються від слідства, суду та виконання вироку. Це свідчить про те, що оперативно-розшукова діяльність як кримінальний процес та криміналістика знаходить широке застосування у вирішенні завдань кримінального

судочинства і забезпечує реалізацію кримінально-процесуальних норм.

На сучасному етапі простежуються тенденції подальшої інтеграції наук кримінально-правового циклу. Ці процеси пов'язані з реформуванням кримінально-процесуального законодавства України. І для цього існує певне підґрунтя. Оскільки протягом останніх десятиліть багатьма науковцями і практиками в галузі кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності, серед яких Е. О. Дідоренко, С. О. Кириченко, Б. Г. Разовський [16, с. 7] та ін., зверталась увага на неприпустимість самої можливості існування у правовій державі ситуації, коли уповноважені на те органи ніби отримують у кримінальному судочинстві докази в непроцесуальній формі.

Безумовно, прийняття законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [17; 18] та інших нормативних актів сприяло зміцненню правової основи і легітимності оперативно-розшукової діяльності, відображаючи процеси приведення законодавства у відповідність до реалій сучасної дійсності. Разом із тим, розмежування діяльності щодо розкриття злочинів на процесуальну і оперативно-розшукову призвело до інших проблем. Оскільки перевірка і оцінка доказів відбуваються на стадії досудового розслідування, то вони формулюються і допускаються слідчим. Але статус отриманих у ході оперативно-розшукової діяльності фактичних даних був не зовсім визначений, що доволі часто провокувало виникнення перешкод на шляху їх використання у вигляді доказів.

Перед розробниками нового Кримінального процесуального кодексу України [1] гостро постала проблема визначення процесуального статусу оперативно-розшукової діяльності. Її вирішення знайшло своє відображення у нормах прийнятого кодексу, що визначені у розділі 21 КПК України як «Негласні слідчі (розшукові) дії». На думку законодавця, визнання процесуального статусу оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві в частині виявлення і фіксації доказів шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій не призвело до будь-якої ломки основних принципів кримінального процесу в контексті його цілей і завдань. Наведена у Кримінальному процесуальному кодексі України класифікація негласних слідчих (розшукових) дій закріпила процесуальний статус вже апробованих практикою оперативно-розшукових заходів, систематизувала і класифікувала їх залежно від юридичної природи, законодавчих приписів, повноважень, функцій і меж застосування у боротьбі зі злочинністю. Ця класифікація співвідноситься з переліком оперативно-розшукових заходів, передбачених у ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [17]. Визнання теорії оперативно-розшукової діяльності самостійною наукою дозволяє включити її до числа наук кримінально-правового циклу, дані яких використовуються при розкритті та розслідуванні злочинів. У системі юридичних наук саме теорія оперативно-розшукової діяльності покликана озброювати практику боротьби зі

злочинністю комплексом наукових висновків і рекомендацій, необхідних для ефективної організації та застосування оперативно-розшукових заходів, створення методологічних, правових, організаційних, інформаційних та інших передумов професійної готовності та успішної діяльності оперативно-розшукових підрозділів із попередження, виявлення і розкриття злочинів.

У цілому ж процеси інтеграції й диференціації кримінально-правових наук свідчать, що подальший розвиток теорії оперативно-розшукової діяльності неможливий без використання при проведенні теоретичних досліджень оперативно-розшукових проблем не тільки досягнень кримінального процесу, криміналістики, а й інших галузей наукового знання.

Близькість теорії оперативно-розшукової діяльності до криміналістичної науки і кримінального процесу обумовлена єдністю об'єкта їх дослідження, чимало спільного поєднує їх і в методології. Ряд криміналістичних розробок з тактики й методики стали основою для формування теорії оперативно-розшукової діяльності, а оперативна техніка сформувалася саме в рамках криміналістики. Це свідчить про те, що процеси диференціації та інтеграції теоретичних знань у рамках різних наук відбуваються паралельно. На кожному етапі такого процесу визначається предмет нової науки, висвітлюється зміст, функції та цілі кожної галузі наукового знання. Ця закономірність характерна також і для системи наук кримінально-правового циклу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4652-VI від 13.04.2012 р. – Х.: Право, 2012. – 392 с.
2. Административный вестник. НКВД РФ. – М., 1925. – № 3, 4, 5.
3. Якимов И. Н. Руководство по уголовной технике и тактике / И. Н. Якимов. – Нов. изд., перепеч. с изд., 1924. – М.: ЛексЭСТ, 2003.
4. Громов В. И. Дознание и предварительное следствие. Теория и техника расследования преступлений / В. И. Громов. – М., 1929.
5. Попов В. И. Розыскная деятельность в системе уголовного процесса и криминалистики // Ученые труды КазГУ. – Алма-Ата, 1967. – Т. 8. Сер. юридическая. – Вып. 8. Розыск в широком смысле.
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории / Р.С. Белкин. – М.: Юрист, 1997. – С. 203–214.
7. Тезисы докладов на научной конференции по работам, выполненным в 1955 г. Харьков, 1956.
8. Винберг А.И. Криминалистика. М.: Юрид. лит., 1959. – 264 с.
9. Лекарь А.Г. Основные направления развития теоретических основ оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. // Труды ВШ МВД СССР. – М., 1968. – № 7. – С. 17–21.
10. Гребельский Д.В. О разработке научных основ оперативно-розыскной деятельности / Д.В. Гребельский // Вопросы совершенствования оперативной работы: тр. Омской высш. шк. милиции. – Омск, 1973. – С. 33–42.
11. Лукашов В.А. Введение в курс «Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел» / В.А. Лукашов. – К.: НИИРИО КВШ МВД СССР, 1976. –

72 с.

12. Синилов Г. К. Правовые, информационные и тактические основы ОРД советской милиции : монография / Г. К. Синилов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 320 с.

13. Козаченко І.П. Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби із злочинністю: навч. посіб. / І.П. Козаченко. – К.: УАВС, 1995.

14. Пчолкін В. Д. Роль І.П. Козаченка в становленні та розвитку ОРД в Україні / Форум права. – 2011. – № 2. – С. 821–826 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11aomoms.pdf>

15. Климов И. А. Методология развития теории и совершенствования практики ОРД в условиях современного российского общества / И.А. Климов, Г.К. Синилов // Актуальные

вопросы теории и практики оперативно розыскной деятельности: тр. Акад. упр. МВД России. 2001. – С. 35.

16. Дидоренко Э. А. Процессуальный статус ОРД в уголовном судопроизводстве : монография / Э. А. Дидоренко, С. А. Кириченко, Б. Г. Разовский. – Луганск : РИО ЛИВД, 2000. – 74 с.

17. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

18. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. №3341-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №35. – Ст. 358.